

Мұхатова О.Х.
**Қазақстандағы
тарихи ойдың дамуы
(XIX ғ. екінші жартысы –
XX ғ. бас кезі)**

Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстандағы тарихи ойдың дамуы қарастырылады. Автор Ш. Уәлихановтың, Ы. Алтынсариннің, А. Құнанбаевтың, С. Бабажановтың, Ж. Шуақовтың, Б. Дауылбаевтың тарихи еңбектерін талдап, олардың пікірлері мен тұжырымдарын көрсетеді. Қазақ жерлерінің патшалық Ресейдің боданына айналған тұстағы басқару, заң және сот, білім беру салаларында орын алған өзгерістерге байланысты зиялылар өкілдерінің көзқарастарын ашады. А. Құнанбаевтың қазақ халқының шығу тегі туралы ауызша тарих айту деректеріне сүйенген пайымдауларына тоқталады. С. Бабажановтың зерттеуі арқылы Жәңгір хандығындағы прогрессивті әрі халыққа тиімді жаңа үдерістерді баяндайды. Б. Дауылбаевтың еңбегіндегі қазақтардың шаруашылығы және әлеуметтік құрылымы, киім-кешегі мен тағамы, жиһазы, ыдыс-аяғы, наным-сенімі, жыл санауы, күнтізбесі, құқықтық нормалары және т.б. туралы мәліметтерді келтіреді.

Түйін сөздер: тарихи ой, сот, әкімшілік реформасы, отарлау саясаты, жаңа басқару ережелері, шынайы көзқарас, Торғай даласы, қазақтың түбі, Жәңгір хан, қазақтардың өмірі.

Mukhatova O.H.
**The development of historical
thought in Kazakhstan**

The article discusses the development of historical thought in Kazakhstan in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. The author analyzes the historical works Ch. Valikhanov, I. Altynsarin, A. Kunanbaev, S. Babadjanov, J. Shuakov, B. Dauylbaev showing their opinions and conclusions. Reveals the views of intellectuals on the changes in the areas of management, law, court, education, the period after the adoption of Kazakh lands allegiance of tsarist Russia. It stops at the arguments A. Kunanbayev relatively ethnogenesis of the Kazakh people on the basis of oral history sources. It communicates through research S. Babadzhanova narada effective for new and innovative processes in the Khanate Zhangir. Causes of work B. Daulbaev information about the economy and social order, clothes and food, furniture, utensils, belief, chronology, calendar, and other legal provisions.

Key words: historical thought, judicial and administrative reform, colonial policy, new management rules, objective view, Turgai steppe, Kazakhs basis, Zhangir Khan, the life of the Kazakhs.

Мұхатова О.Х.
**Развитие исторической мысли
в Казахстане**

В статье рассматривается развитие исторической мысли в Казахстане во второй половине XIX – начале XX веков. Автор анализирует исторические труды Ч. Валиханова, И. Алтынсарина, А. Кунанбаева, С. Бабаджанова, Ж. Шуакова, Б. Дауылбаева, показывает их мнения и выводы. Раскрывает взгляды представителей интеллигенции по поводу изменений в сферах управления, законодательства, суда, образования в период после принятия казахских земель подданства царской России. Останавливается на рассуждении А. Кунанбаева относительно этногенеза казахского народа на основе устных исторических источников. Излагает через исследование С. Бабаджанова эффективные для народа и прогрессивные новые процессы в ханстве Жангира. Приводит сведения из работы Б. Дауылбаева о хозяйстве и социальном устройстве, одежде и питании, мебели, посуды, верованиях, летоисчислении, календаре, правовых нормах и др.

Ключевые слова: историческая мысль, судебно-административная реформа, колониальная политика, новые правила управления, объективный взгляд, Тургайская степь, основа казахов, хан Жангир, жизнь казахов.

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
ТАРИХИ ОЙДЫҢ
ДАМУЫ
(XIX ғ. екінші жартысы –
XX ғ. бас кезі)**

Жаңа заманда Қазақстан тарихын көбінесе орыс зерттеушілері мен ғалымдары зерттеп келгендігі жасырын емес. Алайда қазақ елінің өткені сырт көздің көзқарастары арқылы сыңаржақ зерделеніп, түсіндіріліп келді. Ұлы Даланың мәдениеті мен салт-дәстүрінен, тілі мен ділінен, шаруашылық өмірінен, әлеуметтік құрылымының ерекшеліктерінен алшақ тарихшылардың тарихты тұтастай, шынайы қарастыруы да екіталай еді. Қазақ елінің тарихы арнайы тапсырмалар, ұйымдастырылған экспедициялар, ғылыми қоғамдар қызметі ауқымында зерттелгендігі баршаға мәлім. Орыс және еуропа ғылымдарындағы зерттеу методологиясы қазақ тарихын жазуға ешбір өзгеріссіз қолданылып, соларға сәйкес тұжырымдар жасалды. Төл тарихын зерттеуге үлес қосып, ұлттық мүдде тұрғысында пікір танытқан халық өкілдерінің есімдері ұзақ уақыттар бойы аталмады, еңбектері белгісіз болып келді. Тәуелсіздіктің арқасында тарихи ойды дамытуға септескен дара тұлғалар туралы сөз қозғап, еңбектерін талдауға мүмкіндік туды.

Өзінің тарихи көзқарастарымен де дараланған ғалым, саяхатшы – *Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов*. Ресей императорлық географиялық қоғамының мүшесі «Сот реформасы жайында хат» [1] деп аталатын еңбегінде қазақ даласында жүргізілетін сот, әкімшілік реформасы Ресей империясы аумағында өмір сүрген орыс емес халықтардың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын ескере отырып жүзеге асырылуы қажеттілігін баса көрсеткен. «... христиандарға, отырықшы орыс тұрғындарына арналып жобаланған әкімшілік өзгеріс, егер Россиялық Европалық, Азиялық бөлігінде көшіп-қонып жүрген бұратана халықты басқаруға бүтіндей қолданылса, онда мұндай өзгерістен ешқандай да пайда келуі былай тұрсын, нағыз тұрпайылық болар еді» [1, 260 б.] – деген тұжырымы осының дәлелі. Белгілі бір ауқымды түбегейлі өзгерісті ендірмес бұрын оның барлық қырларын тереңнен ойлап, ұтымды тұстарына назар аудару қажеттілігі туралы пікір таныта отырып, Шоқан Қазақ хандығын жою жөніндегі патша өкіметінің жарғыларын сынады. «1822 жылы Сперанский Сібір заңдарының жинағын құрастырады, 1824 жылы бұл заң қазақ даласында да қолданылды. Өзіндік әдет-ғұрпы, ой-тірлігі бар көшпелі сауатсыз халық аты-жөні, күтпеген жерден толып жатқан сатылы басшылығы,

олардың көп бөлшекті бағынышты тармақтары, түрлі атаулы сатысы бар бюрократтық орталыққа бағынды. Бұл әкімшілік жүйесі осыған дейін қазақ былай тұрсын, орысқа да түсініксіз еді» [1, 263 б.]. Ежелгі халықтық үлгідегі билер сотының, билердің қазақ қоғамындағы орны мен рөлін ашып көрсеткен. «Қазақтарда би атағы мұрагерлік жолмен беріледі екен деп те ойлауға болмайды. Шорман би Қаржас руынан шыққан атақты әрі бай қазақтың баласы, бидің баласы емес. Ата-бабасында би болмаған Шорман он үш жасында жиын топта топ жарып, дау шешеді де, өле-өлгенше бала би атанып кетті. Әкесі атақты би болса да, балаларының ол атаққа қолы жетпеген талай қазақты білеміз» [1, 269 б.]. Бодан болған далада қазақы салт-дәстүр мен осы билер кеңесін сақтап қалудың себептері мен маңызын Шоқан былай көрсеткен: «Қазақты орыс заңымен соттауға болмайды. Оның себебі мынада: біріншіден, өзге тайпалық құрамдағы, өскен ортасы, тіршілігі бөлек қазақтардың қылмыс пен жат қылыққа көзқарасына, түсінігіне орыстармен, өзге еуропалықтармен қатар қарауға болмайды; ақыры қазақтар тергеу кезінде қатар заңды білмейтіндігінен бас тарта алмағанымен, олар орыс заңдарын білмейді, біле де алмайды. Орысша бірауыз сөз түсінбейтін қазақ орыс заңын білмеймін деп, аузын аша алмайды!» [1, 276 б.]. Аталған еңбегінен басқа Шоқан «Сахарадағы мұсылмандық туралы», «Шона батыр ХУІІІ ғасырдың авантюрисі», «А.И. Левшиннің қырғыз-қазақ ордаларын сипаттауының үшінші бөліміне ескертулер» деген зерттеулері отандық тарихнамадан орын алады. Әсіресе, соңғы еңбегінің заманауи ғылым үшін маңызы зор, өйткені Шоқан А.И. Левшин жіберген бірқатар кемшіліктерді көрсетіп, түзеткен. Мұның өзі – жоғарыда айтқандай, сырт көздің дәстүрлі қоғамның ерекшеліктерін, тарихты жете білмеуден туындаған кемшіліктер.

Қазақтың белгілі ағартушысы *Ыбырай Алтынсарин* де ХІХ ғасырдағы тарихи ойдың дамуына өзіндік үлес қосқан. 1868 жыл «Дала облыстарын басқару жөнінде уақытша ереже туралы» [2] деген еңбегінде патшалық Ресейдің отарлау саясатын күшейтіп, бірқатар жаңа басқару тәртібін енгізгендігі және олардың зардаптары жайында жазған. «...1869 жылы Қырғыз даласында дала облыстарын басқару жөнінде «Уақытша Ереже» Орынбор қырғыздарын басқарудың бұрынғы тәртібін мүлдем өзгертіп жібергені белгілі. Орынбор өлкесінің барлық қырғыздарын басқаратын бір облыс басқармасының орнына үш облыс басқармалары

– Орал, Торғай, Сырдария бекітілген. Орданың үш жүзіндегі қырғыз хандарының ұрпақтары сұлтан билердің орнына – шығыс, орта, батыста – уезд басқармалары бекітіліп, оның әрбірінде 4-6 бастықтан сайланған. Бұл жаңа облыстардың құрамында қызмет ететін бастықтардың бәрі орыс офицерлерінен тұрады, ал қырғыздарға берілген қызмет – уезд басқармасының көмекшісі» [2, 311 б.] – деген сипаттамалық тұрғыдағы тұжырымдары айтылғанның дәлелі.

Өлкедегі казак отарлауы турасындағы көзқарастары ұлтжанды зиялының ұстанымдарын анық көрсетеді. «Орынбор қырғыздарының ең жақсы жерлеріне, қырғыздарды «жабайы номадтар» деп есептеп жүрген кездері де болған, Орынбор мен Орал казактары қоныс тепкен. Тіпті қазірдің өзінде де казактар жер өңдеуге жарамды қалған недәуір жердің өзіне де көздерін тігіп жүр. Осындай жерлерге қатысты мәселе осы күнге дейін қырғыздар үшін өзекті болып, әлі де болса олардың казактарға ашық соққыға бара алатын жағдайлары бар» [2, 312 б.], – деген жолдар қазақ-казак қатынастарының сипатынан хабар береді. Уақытша ереженің қазақ даласы мен халқының тарихи, әлеуметтік, мәдени дәстүрін ескермей іске қосылғандығына налыған Ыбырай өз ой-пікірін ұлттық ерекшеліктерді көрсете отырып білдірген. «Жұт туралы» деген шағын еңбегінде [3] Торғай жеріндегі қайғылы құбылысты сипаттап жазған. Қазақтардың басына түскен қасіретті билік басындағылар білсін деген ниетпен жазылған шығарманың мазмұны оқуға ауыр, алайда ащы шындық көрсетілген. «Бұл киіз үйлердің жан-жағынан жел гулеп, ашып тастайды, оның жан-жағынан ұстап тұратын ну қамысты өрт жандырып кеткен, от жағатын ағашқа да тапшылық болып отыр. Көз алдыңызға мыңдаған малды елестетіңізші, шөптің тапшылығынан олар өздеріне қоректі мұз болып қатып қалған қардың астынан тұяқтарымен іздеп жүреді, ал жан-жағынан қар бұрқасындатып, аяз ысқырып тұрады. Осындай қатыгез боран даладағы тірі мен өлінің де бәрін сындырып, құртатын. Қырғыздардың жаздан көтерем шыққан малдарының жағдайын толық бейнелеу мүмкін емес» [3, 316 б.]. «Қырғыз даласындағы ашаршылық туралы» мақаласында [4] Торғай қазақтарының тыныс-тіршілігіндегі қасіреттің бетін ашқан. Ашаршылықтың отарлау саясатының өрескел қателіктерінің нәтижесінде орын алғандығын дәлелдеген. Оған Ыбырайдың мына сөздері дәлел: «Торғай қырғыздарының қазіргі ауыртпашылығы қырғыз даласында өсіп-өркендеудің нақты тұрақты әдісі

болмай қалған мал шаруашылығын тұрақты, сенімді әдіске айналдыру, жер өңдеу және соған байланысты осы халықтың көшпенді тұрмысын отырықшылыққа айналдыру керектігін, тіпті болмаса зорлап шара қолдану керек екенін нақтылы дәлелдейтін мәлімет болып табылды» [4, 318 б.]. Отырықшы мал шаруашылығы және соған сәйкес тұрмыс салтына көше бастаған үдерісті отарлау саясатымен тығыз байланыста көрсете отырып, былай деп жазған: «15 жыл бұрын қырғыз облыстарының уездерінде бірде-бір (землянка) жер үй болған емес. Ал біздің көз алдымызда қырғыздар өздеріне қысқа жылы киіз үйлер, киіз үйдің ішіне шойын немесе темір пештер орнатып, содан кейін жер үйлер немесе ағаш үйлер, ал қазір бірнеше бөлмеде тұратын там үйлер сала бастады. Қазіргі кезде жер үйі немесе ағаш үйі жоқ қырғызды сирек кездестіресіз, ал кейбір жерлерде олар қыстауға кішкене-кішкене тұтас ауылдар құраған. Тұрақты орын сала бастағаннан кейін, үйлерге қоса мал қоралар салып, шөп шауып, оны біршама мөлшерге жеткізіп, қысқа сақтайтын болды» [4, 318-319 бб.].

XIX ғасырдағы далалық тарихнама туралы айтқанда, *Абай Құнанбайұлының* «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы» еңбегіне [5] тоқталмай кету мүмкін емес. Дана Абай өз заманында қазақ халқының түп-тамыры жайында ой толғап, өз пайымын хатқа түсіріп кеткен. Қазақ халқының шығу тегін татар тайпаларымен байланыстырған. «Есте жоқ ескі мезгілде, маңғұлдан бір татар аталған халық бөлінген екен. Қытайлар «татан» деп жазды. Асыл түбі қазақтың – сол татар. Осы күнде де қазақтың төре нәсілдері өзін-өзі біз татармыз деп айтысады. Онысы біз келімсек емес, таза тұқымбыз деген орынға айтылады, татардың кім екендігін білгендігімен айтқаны емес» [5, 333-334 бб.]. Сол татарлардан тараған ұрпақтардың, яғни қазақтардың Алатау бөктерлеріне қоныс аударуын тарихи аңыз бойынша көрсеткен. Аңыздың қысқаша мазмұны мынадай: «Ол татарлар ұрысшыл, аңшыл, не болса соны киіп, не табылса, соны ішіп-жеп жүрген бір тұрпайы халық екен. Олардың орны Енесей, Аңқара суының бас жағында болыпты. Солардан аңшылар жыл жүріп, екі жыл жүріп қайтатұғын әдеттері бар екен. Сол аңшылардың естіген, көрген хабарыменен бұрын көрмеген жерге болмаған мақтау айтылатұғын әдетіменен қысы аз, жазы көп дегенге әуелде өздері жер шаруасын қылмай, мал сақтаушы халық болған соң, «мал сақтауға жақсы жерге барамыз» деп, бұл жаққа қарай неше мәртебе халық шығыпты. Соның бірі біздің

қазақ екен. Қай-қай жерменен келгендігі мағлұм емес. Әйтеуір, Алатаудың бөктеріне келіп, мекендеп тоқтапты» [5, 334 б.].

Қазақ этимологиясын да аңызбен байланыстырып, былай деп жазған: «Сол арабтар көшпелі халықтарды «хибаи» деп, «хұзағи» деп атапты. «Хибаи» дегені киіз шатырмен жүруші дегені екен. «Хұзағи» дегені өз жұртында және хұзағи деген көшпелі халқы бар екен, соған ұқсатып айтқан екен. Сол уақытының бір ханы көшіп келе жатқанда бұлардың тіркеулі түйесін көріп, «міне, мыналар шынымен қаз-ақ екен» депті, әдейі қайтқан қазға ұқсайды-ақ екен деп. Сонымен, бұлар өзін-өзі де, өзге жұрттар да қазақ атап кетіпті, бұрын өздерін «ұлыс» дейді екен де, жүре береді екен» [5, 335 б.]. Ал қазақтың үш жүзге бөлінуін және Алаш атауының пайда болуын Ахмет хан және Алаша хандардың әрекеттерінің ықпалы деп санаған. «Әмір Темір нәсілінен Құмар Шаих баласы, белгілі Бабыр патшаның шешесіменен бір туысқан екі бауыры болған. Үлкені Ташкентке хан болып, кішісі қазақты билеген. Бұлар Шағатай нәсілінен Жүніс ханның балалары болған. Сол қазақты билегенінің аты Ахмет екен. Сол өз уақытында аттанысқа жарарлық қазақтан үш жүз әскер шығыпты, үш жүз басыға билетіпті. Әр жүздің халқы өз ынтымағымен бір туысқанға есеп болыпты. Қазақтың «Үш жүздің баласы» дейтұғыны – сол» [5, 336 б.]. Абайдың еңбегінің мазмұны оның көптеген ауызша тарих айту деректерін айналымға түсіргендігін және тарихи жазба деректерді оқығандығын байқатады. «Ахмет хан қалмақты көп шауыпты, көп қырыпты. Қалмақ рақымсыздығына қарай «мынау бір алашы болды ғой» депті, жан алушы болды дегеннің орнына. Сондықтан ол кісі Алаша хан атаныпты. «Бабыр нәмада» солай жазылған», – дегені осының айғағы [5, 337 б.]. Алаш атауы мен ұранының түбін де аңыз әңгімелерге сүйеніп көрсеткен. Абайша ол мынадай: «Сонан соң хан бұл атты қалмақ қорыққанынан қойды ғой, енді сіздер шапқан уақытта «алашы-алашы» деп ұран-сүрен салыңыз деп бұйырып, бұларға айғай салғанда көп жанның айғайымен «алаш-алаш» деп кетіпті. Сондықтан «алаш-алаш болғанда», Алаша хан болғанда, қалмаққа не қылмап едің деп, алаш ұранды қазақ атанған себебі сол екен» [5, 337 б.].

Қожжа Мұхаммед – Салық Бабажановтың 1860 жылдың 2 желтоқсанында жазылған «Қырғыздардың қырғыздар туралы жазбалары» атты мақаласы [6] XIX ғасырдың екінші жартысындағы тарихнамадан өзіндік орынды иеленеді.

Мақалада Кіші жүзде Жәңгірдің хан болып билік басына келгеннен кейінгі уақыттағы бірқатар мәдени, шаруашылық өзгерістердің орын алғандығы баяндалады. Автор қазақ қоғамындағы білім беру сипатының және мазмұнының өзгергендігіне назар аударған. «Соңғы уақытта, хан тағына Жәңгір Бөкейұлы тағайындалғаннан кейін біздің біліміміз кеңейіп, тезірек алдыға баса бастады. Осы ханның әрекеті мен көмегі арқасында және басқа жағдайларға байланысты ордада сауаттылықтың қажет екенін түсіне бастады. Оқушылар мен мұғалімдерді ынталандыру үшін марқұм хан еш ақшаны да, ордалықтарға білімнің пайдасын түсіндіру үшін күшін де аянбады. Өз ордасында мектеп ашып, онда алпыс адам Мұхаммед діні шарифаттарын, орысша жазу мен орыс тіліне оқытылды. Бұл мектеп әлі де ордада «Жәңгір мектебі» деген атпен жұмыс істеп, онда отыз ұл бала орданың шаруашылық ақшасына оқытылады» [6, 358-359 бб.] дегені Жәңгір ханның ағартушылық қызметімен қоса қазақ балаларының заман ағымына сәйкес білім ала бастағандығын дәйектейді.

Салық Бабажанов Жәңгір ханның заман талаптарына үн қосып, қазақтар арасында жаңа үдерістерді енгізуге ұмтылғандығы жайында жазған. Онда былай делінген: «Хан (Жәңгір хан) өте тамаша өмір кешті, өзінің қол астындағыларының талғамын дамытып, өркениетті адамдардың жасаған бұйымдарын үнемі сатып алып, оларды қырғыздарға көрсетіп, оларды барлық жақсы, пайдалы нәрсеге үйретіп, ордадан да басқа өте жақсы өмір мен өндіріс, қалалар бар екенін түсіндіріп отырды. Жылына екі-үш рет Петербор, Орынбор, Москва, Астрахан мен Саратовқа барып, өзімен бірге маңайындағыларын ертіп, ондағы тұрмыстың жақсы екенін көздерімен көрулеріне мүмкіндік жасады. Олардың көңілін киімдердің сапасы мен артықшылығына, үйлерінің тазалығына аударуға тырысып, оларды слесарлық, столярлық, алтын мен күміс жасайтын шеберханаларға кіргізіп, олардың оқушылары қырғыздар екенін көрсетті; қырғыздарды егін егуге үйретуге тырысты. Осы мақсатта кедей қырғыздарға керекті құрал-саймандар берді...» [6, 364-365 бб.]. Айтылғандардан өзге Жәңгір хан Бөкей Ордасында іс қағаздарын жүргізетін арнайы кеңсе құрған. Кеңседе ресми іс қағаздарына жауапты қызмет адамы болды. Оның қол астында іс жүргізуге тікелей қатысты бірнеше қызметкер еңбек етті. Баса айтатын жайт, кеңседе іскерлік хаттарға ерекше назар аударылды. Хаттар кіріс және шығыс деп екіге бөлініп, арнайы журналда тіркеліп отырылды. Сот, сауда, несие, т.б. істеріне

байланысты қалыптастырылған құжаттар хан ордасында құрылған мұрағатта сақталды. Егер Ресейде осы кезде атқарушы, яғни министрлік іс жүргізу қалыптасып, дамып алғашқы толыққанды сипатқа ие болса, Бөкей Ордасында бүкіл қазақ даласында байқалмаған іс жүргізу орын алды.

Салық Бабажанов сонымен қатар ордада саудаға қатысты қалыптасқан жағдайдың өзгергендігі туралы да жазған. Сауданы ұйымдастыруда Жәңгір ханның рөлін көрсете алған. «Осылардан басқа тағы да бір даму үшін әсерін қатты тигізетін күш бар – ол сауда. Алғашында оның аумағы өте шамалы болған, қырғыздар тек қана мал сатып, үн, қатты қағаз бұйымдары мен орыс былғарысын, бұқар, хиуа шапандарын, жібек маталар ғана алған. Оны сатып алуға біраз адам ғана жіберілген, көбінесе ауылдықтар «базаршылардан» өздеріне керектерін әкеліп беруді сұраған. Егер ауылға бір саудагер келе қалса, ол ойына келгенін істеп, қырғыздарды жеп кетуге тырысқан. Ал қырғыздардың өздеріне қалалар мен қыстақтағы базарларға бару өте қиын жұмыс болып көрінген» [6, 366 б.]. Автордың Жәңгір ханның халқына тиімді әрі көршілес елдермен қарым-қатынасты жақсарту үшін жәрмеңкелерді ұйымдастырғандығынан мәлімет беруі қазақ даласындағы тауар-ақша қатынастарының орын алғандығын көрсетеді. Мұндай деректің қазіргі кезеңдегі нарықтық қатынастар тарихын зерттеудегі маңызы зор. Сол кездегі С. Бабажановтың өз көзімен көргендеріне сүйенсек, онда мынадай үрдісті байқаймыз. «Хан саудагерлердің тауарларымен далада қаңғырып жүріп, көптеген қырғыздарды алдап-арбап кететінін сезіп немесе қырғыздардың отырықшылық жерлерге жете алмай, әр түрлі кедергілерге душар болатынын біліп, өзінің ықпалы арқылы қырғыз қажеттіліктері мен сауданың табысты болуы үшін өзінің ордасында жылына екі рет жәрмеңке болсын деп ұйғарды. Жәрмеңкелер: біреуі көктемде, майда; екінші күзде, қыркүйектің аяғында, он күннен отыз күнге дейін созылған. Біріншісінде жазға керекті заттарды толық алса, екіншісінде, қыстық азықты алған. Бұл жерде қырғыздар орыс, татар, армян және басқа саудагерлерді кездестіріп, олар қаладағы сияқты көп болса да, далада болғандықтан, тауарларды мұқият таңдап алған. Зат алмасу мүлдем тоқтаған, малды тек ақшаға ғана сатқан, содан кейін сол ақшаға зат сатып алған» [6, 367 б.].

Заң кандидаты деген атақты алу үшін студент сұлтан *Жан-Сұлтан Шуақовтың* «Дала сахарасын басқару жөніндегі күшіне еніп

отырған ереже» [7] атты еңбегі қазақ тарихының кейбір тұстарын терең түсінуге мүмкіндік берді. Автор басқару ережелерін талдамас бұрын қазақ тарихына тоқталып, шолу жасаған. Осы турасында Жансұлтан Шуақовтың өзі «Қырғыз даласындағы нақты заңдарды талдау үшін, ең алдымен, мен осы халықпен таныстыруды қажетті деп санаймын» [7, 369 б.], – деп жазған. Автор қазақ халқының шығу тегі жөнінде өз ұстанымын көрсеткен. «Бұл халықтың шығу тегі жайлы анық мәлімет болмағандықтан, оның мемлекеттік түрге қашан енгендігі туралы бірнеше ғана дәлелдерге тоқталып өтемін. Яғни Левшин «Қырғыз-Қайсақ Ордалары мен Даласының сипаттамасы» деген шығармасының екінші бөлімінде Алаша хан туралы, оның ең бірінші болып қырғыз халқын жүздерге бөлгендігі туралы бірнеше аңызды келтіреді» [7, 369 б.]. А.И. Левшиннің тұжырымын қолдайтындығын білдірген. «Менің ойымша, бірінші мәліметтің дұрысырақ екенін айтқым келеді, себебі қазірдің өзінде де алаш сөзі – халықтың әскери ұраны» [7, 369 б.]. Қазақ жүздерінің орыс империясының құрамына енгеннен кейінгі уақыттағы әлеуметтік-саяси ахуалды сипаттаған. Ж. Шуақов өз кезегінде қазіргі отандық тарихнамада «отарлау саясаты XIX ғасырдың бірінші ширегінен басталады» деген тұжырымның дұрыстығына көз жеткізген. «Қосылудың» алғашқы кезеңдерінде отарлаудың да, жаулап алудың да орын алмағандығына жас зерттеуші еңбегінен алынған мына бір үзінді арқылы көз жеткізуге болады. «Қырғыздарды Ресей бодандығына қабылдағаннан кейін үкімет олардың ішкі өміріне еш араласпады, негізгісі орыс шекарасына тыныштық орнатып, Орта Азиямен және қырғыздармен сауда-саттықты өрбіту еді. Бодандық алғанмен қырғыздардың саяси-әкімшілік өмірінде еш өзгеріс болмады. Онымен қоса олар: 1) орыс шекарасының қауіпсіздігін қадағалау; 2) қырғыз даласы арқылы өтетін көпес керуендерін қорғау; 3) керек кезінде көмекке әскер беру; 4) жасақ төлеуге міндетті болды. Қырғыздар өздерінің хандары мен рубасылары арқылы дәстүрлеріне, салттарына байланысты басқарылды. Бодандық тек сөз жүзінде болды. Орыс үкіметі тек сұлтандарды хан атағына бекітетін кезде ғана ықпал етті. Осындай түрде бекітілген хандар тәуелсіз билеушілер ретінде әрекет етті. Бірақ мұндай жағдай көпке созылмады. Ордалардағы толассыз болып жатқан бүлікшіліктер мен қақтығыстар олардың орыс үкіметіне берген міндеттерін орындауға, хандарға қырғыздарды тыныш басқаруға мүмкіндік бермеді» [7, 371 б.].

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі тарихи ой білдірген *Б. Дауылбаевтың* есімі жиі және толық атала бермейді. Ол бірнеше тарихи мақалалар жариялаған. Солардың бірі – «Торғай облысы николаев уезіндегі қырғыздардың өмірі туралы әңгімесі» [8]. Еңбегі этнография ғылымы үшін аса маңызды. Әңгімесінен қазақтардың шаруашылығы және әлеуметтік құрылымы, киім-кешегі мен тағамы, жиһазы, ыдыс-аяғы, наным-сенімі, жыл санауы, күнтізбесі, құқықтық нормалары және т.б. жөнінде қайталанбас фактілер орын алған. «Құртты шай орнына пайдаланған, оны көжеге немесе суға араластырып ішкен. Ең тәтті тағам жент болған, оны ірімшіктен істеген, сиыр не қой сүтінен кептірілген ірімшікті талқанға түйіп, ерітілген маймен араластырып, бал немесе мейіз қосқан. Ал жаз айларында байлары қымызбен, кедейлері айранмен тамақтанған, айранды не сиыр, не қой сүтінен жасаған. Етті күнде жемеген, алысқа, жолға шыққанда қырғыздар құртпен торсық алып шыққан. Бір пұт құрт бір адамға бір айлық азық болған. Тері торсыққа бір кесе су құйып, оған бір уыс қатқан құртты тастаған, ол құрт езіліп сумен араласады да, одан қышқыл дәмді сусын істеледі, соны жолда ішіп жүрген. Бір уыс құрттан 4-5 тостақ сусын жасалған, күніне 3-4 тостақ ішкен, келесі күні тағы да осылай істеген» [8, 399 б.]. Қазақ халқының тамақтану мәдениеті турасындағы мына бір фактілері жиі айтыла бермейді: «Жабайы өсімдіктерден азық ретінде тамаққа мыналарды қолданған: тау-жуа, қырлы-жуа, құс-жуа, қой-жуа, айғыр-жуа, ит-жуа, су-жуа, сарымсақ-жуа. Жидектен тек қана үш түрін: ағаш-шие, желек және қойбүлдірген. Жемістен: бөтпаншақ, бұл төбе аралығындағы сазда өседі, аттық ормандарда өсетіні сәбізге ұқсайды; бие-емшекті, құғы қамыстың түбірі, оның әр түрлі қыры болады, борық, қамыстың түбірі; мия түлкі шөбі; қымыздық-қышқыл шөп, балдырғанның сабағы мен жемісі» [8, 402-403 бб.]. *Б. Дауылбаев* қазақтарда есепші дегендердің қызмет еткендігін, олардың өзіндік күнтізбесі, ауа-райы болжамдарын жасауға, аспан әлемін, ғарышты тануға байланысты түсініктерінің қалыптасқандығын дәйекті жеткізген. «Қыстың алдында қырғыздар есепшілерге барған, ол қыста болатын ауа райын, жаздағы ауа райын бақылауды, ай санауға қарап немесе әр түрлі нанымдар бойынша айтқан, халық оларға сенген» [8, 404 б.], – дегені айтылғанның дәлелі. Балдамалар жөнінде көпшілік біле де қоймайды, ендеше сол турасында *Б. Дауылбаев* қызықты факті келтірген. Онда былай делінеді: «Осы

жылдардың бәріне аталған күнтізбекте ауа райы, шөптің өсуі, тыныштық пен тынышсыз өмір туралы болжамдар жазылған. Бұл болжамдар немесе балдамалар өте ұзын, адам бойымен бірдей, көлемі бір қарыс қағазда жазылған, әр түрлі бояулармен сырланып, адамдарды қызықтыратын әртүрлі шақпақтармен толықтырылған. Балдама шиыршықталып оралған. Наурыз жақындап қалғанда, жаңа жыл туғанда қожа бү-

кіл халыққа жар салып, мына күні балдаманың салтанатты оқылуы болады деген, бұлар халыққа бақыт әкелуші сияқты болған» [8, 405 б.].

Осылайша қазақ халқы өкілдерінің отандық тарихи ойды дамытудағы рөлінің ерекше, қосқан үлестерінің қомақты екендігіне көз жеткізілді. Болашақта аталған еңбектерді терең зерттеу Қазақстан тарихын жаңа форматта және шынайы әрі жан-жақты жазуға мүмкіндік тудырады.

Әдебиеттер

- 1 Уәлиханов Ш. Сот реформасы жайында хат// Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. Жаңа замандағы тарихи ой. – Астана, 2005. – 4 т. – 260-286 бб.
- 2 Алтынсарин Ы. 1868 жыл Дала облыстарын басқару жөнінде уақытша ереже туралы // Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. Жаңа замандағы тарихи ой. – Астана, 2005. – 4 т. – 311-315 бб.
- 3 Алтынсарин Ы. Жұт туралы // Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. Жаңа замандағы тарихи ой. – Астана, 2005. – 4 т. – 315-318 бб.
- 4 Алтынсарин Ы. Қырғыз даласындағы ашаршылық туралы // Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. Жаңа замандағы тарихи ой. – Астана, 2005. – 4 т. – 318-322 бб.
- 5 Құнанбаев А. Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы // Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. Жаңа замандағы тарихи ой. – Астана, 2005. – 4 т. – 333-337 бб.
- 6 Қожа Мұхаммед – Салық Бабажанов. Қырғыздардың қырғыздар туралы жазбалары// Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. Жаңа замандағы тарихи ой. – Астана, 2005. – 4 т. – 355-368 бб.
- 7 Шуақов Ж. Дала сахарасын басқару жөніндегі күшіне еніп отырған ереже //Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. Жаңа замандағы тарихи ой. – Астана, 2005. – 4 т. – 369-375 бб.
- 8 Дауылбаев Б. Торғай облысы николаев уездіндегі қырғыздардың өмірі туралы әңгімесі //Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. Жаңа замандағы тарихи ой. – Астана, 2005. – 4 т. – 397-409 бб.

References

- 1 Ualihanov Sh. Sot reformasy zhajynda hat// Tarih – adamzat akyl-ojynyn kazynasy. On tomдық. Zhana zamandagy tarihi oj. – Astana, 2005. – 4 t. – 260-286 bb.
- 2 Altynsarin Y. 1868 zhyl Dala oblystaryn baskaru zheninde uakytsha erezhe turaly // Tarih – adamzat akyl-ojynyn kazynasy. On tomдық. Zhana zamandagy tarihi oj. – Astana, 2005. – 4 t. – 311-315 bb.
- 3 Altynsarin Y. Zhut turaly // Tarih – adamzat akyl-ojynyn kazynasy. On tomдық. Zhana zamandagy tarihi oj. – Astana, 2005. – 4 t. – 315-318 bb.
- 4 Altynsarin Y. Kyrgyz dalasyndagy asharsheilik turaly // Tarih – adamzat akyl-ojynyn kazynasy. On tomдық. Zhana zamandagy tarihi oj. – Astana, 2005. – 4 t. – 318-322 bb.
- 5 Kunanbaev A. Biraz söz kazaktyn tybi kajdan shykkandygy turaly // Tarih – adamzat akyl-ojynyn kazynasy. On tomдық. Zhana zamandagy tarihi oj. – Astana, 2005. – 4 t. – 333-337 bb.
- 6 Kozha Muhammed – Salyk Babazhanov. Kyrgyzdardyn kyrgyzdar turaly zhazbalary// Tarih – adamzat akyl-ojynyn kazynasy. On tomдық. Zhana zamandagy tarihi oj. – Astana, 2005. – 4 t. – 355-368 bb.
- 7 Shuakov Zh. Dala saharасыn baskaru zhenindegi kyshine enip otyrgan erezhe //Tarih – adamzat akyl-ojynyn kazynasy. On tomдық. Zhana zamandagy tarihi oj. – Astana, 2005. – 4 t. – 369-375 bb.
- 8 Dauylbaev B. Torgaj oblysy nikolaev uezdindegi kyrgyzdardyn omiri turaly angimesi //Tarih – adamzat akyl-ojynyn kazynasy. On tomдық. Zhana zamandagy tarihi oj. – Astana, 2005. – 4 t. – 397-409 bb.